

Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Вип. 1—9. Літери А—З.— Львів, 1994—2002.

За останнє десятиліття в українській лексикографії появилoся чимало словників (більш чи менш досконалих) різних типів (енциклопедичних та філологічних, загальних та спеціальних). З-посеред великої кількості лінгвістичних словників¹ варто виділити Словник української мови XVI — першої половини XVII ст., який є хронологічним продовженням праці Словник старouкрainської мови XIV—XV ст. (т. 1—2, К., 1977—1978). Другий із них — це тезаурус, у якому подані всі слова всієї пам'яток, переважно грамот. У цьому словнику вказується на кількість слововжитку, розкривається семантична структура слів, виявляються всі форми самостійних слів з указівкою на джерело. Словник здобув високу оцінку вітчизняних та зарубіжних науковців, про що свідчить велика кількість рецензій². Президія АН УРСР відзначила в 1981 р. наукову вартість „Словника старouкрainської мови XIV—XV ст.“ премією ім. І. Франка, яку присудила редакторам Д. Гринчишину, Л. Гумецькій, І. Керницькому.

Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. укладає невеликий, але дуже досвідчений колектив лінгвістів в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові. Це У. Єдліньська, Л. Полюга, М. Чікало, Н. Остащ, Р. Остащ, О. Кровицька, Г. Войтів, Г. Меуш. Свого часу над словником працювали також Р. Керста, О. Федик, М. Онишкевич, Б. Криса, О. Захарків, М. Сенів, Р. Гринько. Керівником групи є лауреат премії ім. І. Я. Франка провідний науковий співробітник Д. Гринчишин. Словник виходить випусками (планується понад 30), з яких уже надруковано дев'ять, літери А-З. Джерелом для нього є пам'ятки XVI — першої половини XVII ст., які зберігаються в рукописних відділах бібліотек України (Київ, Львів, Харків, Одеса, Чернівці), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Литви (Вільнюс). Список використаних джерел налічує 3500 одиниць, серед яких представлено: 1. Пам'ятки ділового та публіцистичного мовлення — різні за змістом грамоти, привілеї купцям, окремим містам, актові книги міських урядів, описи замків, універсали гетьманських канцелярій, люстрації земель тощо; 2. Пам'ятки полемічної літератури — твори І. Вишеського, З. Копистенського, К. Острозького, І. Борецького та ін.; 3. Пам'ятки художньої літера-

¹ Пор.: Новий тлумачний словник.— К., 1998.— Т. 1—4; Словник синонімів української мови.— К., 1999—2000.— Т. 1—2; Бурачок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник (для військовиків).— К.; Львів, 1995; Фразеологічний словник української мови.— К., 1993.— Кн. 1—2.

² Німчук В., Русанівський В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів // Мовознавство.— 1979.— № 1.— С. 72—76; Мельничук А. С., Пещак М. М. Словник старouкрainської мови // Советское славяноведение.— 1979.— № 4.— С. 122—125; Дзендзелівський Й. О., Статеева В. І. Словник старouкрainської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978 // Українська мова і література у школі.— 1979.— № 11; Шевченко Ф. П. Словник старouкрainської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978 // Український історичний журнал.— 1979.— № 4.— С. 119—120; Аванесов Р. И., Сумнікова Т. А. Словник старouкрainської мови XIV—XV ст. Т. 1 (А-М), Т. 2 (Н-О) / Редактори Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький.— К., 1977—1978 // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 38.— 1979.— № 2.— С. 145—149; Крамко І. І. Словник старouкрainської мови XIV—XV ст.— Т. 1 (А-М).— К., 1977; Т. 2 (Н-О).— К., 1978 // Беларуская лінгвістыка. Акадэмія навук Беларускай ССР.— Мінск, 1980.— Вып. 17.— С. 70—72; Witkowski W. Словник старouкрainської мови XIV—XV ст. // Rocznik slawistyczny.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980.— Т. XL.— Cz. 1.— S. 101—105 та інші.

тури — поетичні твори, інтермедії, панегірики, епіграми тощо; 4. Пам'ятки конфесійної літератури — учительні євангелія, проповіді, повчання тощо; 5. Пам'ятки наукової літератури — словники, граматики, травники; 6. Пам'ятки літописної літератури; 7. Перекладна література³.

У джерелах Словника, отже, є різножанрові пам'ятки, які відтворюють стильову різноманітність, що свідчить про високу розвиненість тогочасної української мови. Така багата джерельна база дозволила укладачам якнайповніше представити лексичний склад української мови того періоду. Це слова загальноживані та спеціальні (терміні та професійні), емоційно нейтральні та емоційно забарвлені, корінно українські та запозичені. Картотека Словника налічує понад 750 тисяч карток-цитат.

У реєстр не внесено всієї ономастичної лексики, зокрема топонімів. Подаються тільки відапелятивні особові власні назви: *галузка, голузка* — 1. Гілка. 2. Вл. н.: ...протестовал напротивко... Парфенови Голузце (6, 186)*; *возник* — 1. Запряжений кінь. 2. Візник, фурман. 3. Вл. н.: Юскوفي Возникови свѣдчилъ (4, 183). Якщо в пам'ятках засвідчена лише відапелятивна особова назва, то вона подається як реєстрове слово *губань* ч. губань. Вл. н.: губань васи(л) (7, 112).

У Словнику описуються самостійні та несамостійні слова, серед яких є такі, що дійшли до наших днів і є надбанням сучасної української лексики (*добудувати* — добудувати (8, 65), *грубиянъ* — грубіян (7, 99), *вьтолочити* — витолочити (6, 79), *блакитный* — блакитний (2, 111) та інші, як і ті, що вийшли з активного вжитку разом із реаліями *велемсѣ* — різновид опанчі, якою військові прикривали зброю (3, 209), або замінені іншими лексемами (*досмотрети* — допильнувати (8, 157), *ачъ, ачти* спол.— хоч (1, 149), *громницѣ* — стрітення (7, 95), *досконане* — закінчення (8, 156) тощо).

З граматичного погляду у Словнику подаються слова всіх частин мови: іменники *апаратъ* (1, 113), *бляха* (2, 128); прикметники *арендовный* (1, 123), *блазненный* (2, 111), *дневный* (8, 39); дієслова *богословити* (2, 147), *грати* (7, 79), *доконати* (8, 97); прислівники *вголосъ* (3, 188), *будъ где* (3, 91), *додна, додолу* (8, 84); займенники *будъ который* (3, 91), *дакто* (7, 163); числівники *десять, десятый* (7, 255); прийменники *до* (8, 40), *водле* (4, 151), *для* (8, 35); сполучники *докол* (8, 96), *аболн* (1, 92); частки *алижъ* (1, 96), *ачъ* (1, 150), *гдыбы* (7, 136); вигуки *гей* (6, 202). Як реєстрові слова винесено також форми вищого і найвищого ступенів прикметника *дивнѣйший* (8, 11), *дорожший* (8, 145), *вышший* (6, 119) та прислівника *досконалей* (8, 153), *достатечней* (8, 161), *болеи* (3, 16) та ін.), а також дієприкметники активного і пасивного стану, якщо не зафіксовані особові форми дієслова *вгребеный* (3, 189) чи вжиті у функції іменника *вѣнчаемый* (6, 143), *вѣрющий* (6, 157), *досаждающий* (8, 148).

Словотвірні та морфологічні синоніми, яких у тогочасному мовленні досить багато, подано як окремі реєстрові слова *велемовство* і *велемовность* (3, 208—209), *болотко* і *болотце* (7, 52), *апробація* і *апробованье* (1, 119), *атеистъ* і *атеиста* (1, 143); повні та короткі (займенникові та іменникові) форми прикметників *готовый, готовъ* (7, 63). Усі словотвірні синоніми є ще реєстровими словами і внесені відповідно до алфавіту з відсилачами. Це допомагає знаходити слово і його значення при читанні пам'яток того часу; напр., *господаръ* (розкривається значення) (7, 51) і *господарьникъ* — те саме, що *господаръ* (7, 52).

³ Детально про це див.: Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Список використаних джерел / Укладачі Д. Гринчишин, М. Чикало. — Львів, 1994. — 328 с.

* У дужках вказано випуск і сторінку Словника.

Початковою формою слів різних частин мови є та, що загальноприйнята в лексикографічній практиці. Здебільшого такі форми виявлено в пам'ятках, і зрідка початкова форма відтворюється на базі форм, якщо основної в пам'ятках нема. Як реєстрові слова виносяться всі фонетико-графічні варіанти (*горло, горъло, гръло* (7, 30), *доглядѣти, догледѣти, догледети* (8, 80)). Таких варіантів буває від двох до двадцяти: *воєнникъ* — 2, *грунт* — 9, *возлюбленный* — 10, *взяене* — 16, *диявольский* — 19. Усі ці варіанти є ще окремими реєстровими словами, що подані за алфавітом з відсилачами: *днесъ, днес, дньсь* (8, 39) і *дньсь* див. *днесъ* (8, 40).

Тлумачення самостійних слів подається:

- 1) шляхом розкриття значень, особливо слів, що вийшли з ужитку: *вишывати* — постійно висіти (4, 77), *гарабурда* — наганяч звірів під час полювання (6, 191), *воляне* — селяни, які поселилися на вільних землях (4, 224), *газука* — верхній одяг (6, 181);
- 2) шляхом добору сучасних відповідників нерідко з використанням синонімів *древоделець* — тесля (8, 203), *бубениста* — бубняр (3, 82), *дружба* — дружба, приятелювання (8, 213), *внийти* — 1. увійти; 2. потрапити (4, 125);
- 3) шляхом розкриття значень і добором відповідників, зокрема в багатозначних словах *аливокъ* — (юридичне оформлення акту передачі кому-небудь майна або прав на що-небудь) заповіт (4, 105), *вѣкъ* — 1. певний період часу) вік, часи; 2. (тривалість життя), вік; 3. Світ, існування світу (6, 136—138). Іноді подвійне розкриття є зайвим. Пор. *дударъ* (той, що грає на дуді) *дудар* (8, 223). Якщо текст не дозволяє зробити висновку про семантику, то при відповіднику стоїть знак запитання: *варухъ* — опудало (?) (3, 181);
- 4) шляхом відсилання до слова з тотожним значенням, семантика якого в Словнику розкрита: *доплачене* — те саме, що *доплатъ* (8, 131), *алфавитникъ* — те саме, що *алфавитаръ* (1, 99).

Дуже добре, що укладачі розкривають значення похідних абстрактних іменників та відприкметникових прислівників, не відсилаючи читача до мотиваційного слова. Прислівник нерідко набуває значення, не зафіксованого у прикметнику, а це свідчить, що вже в XVI—XVII ст. прислівники не відтворювали семантичної структури прикметника, а розвивали свої значення. Наприклад, прислівник *достойно* набув відтінку, не поданого в прикметнику — „справедливо, заслужено“ (8, 171), або прислівник *вѣрно* має значення „щиро“ (у спол. *вѣрне зычити*), а в прикметнику такого значення нема (6, 152); *брыдко* — 2. „Твердо, непохитно“ — семема, якої немає в прикметнику (3, 79). Звичайно семантична структура прислівника є вужчою за прикметникову. Буває і так, що прикметника в пам'ятках немає, і тільки текст дозволяє розкрити семантику прислівника. Пор. *губаво* — „гордо, пихато“ (7, 112), *благательно* — „благально“ (1, 92) та ін.

Зі словникової статті нерідко можна довідатися і про походження запозиченого слова. У дужках подані іншомовні паралелі, переважно з мови-джерела і з мови-посередника, з якої, на думку укладачів, безпосередньо потрапила певна лексема в українську мову. Часто мовою-посередником є польська. Напр.: *дамнификовати* (лат. *damnum* „збиток, шкода“ + *facere* „робити“) — завдавати шкоди (7, 170); *гвалтовникъ* (стп. *gwaltownik*) (7, 128); *акція* (стп. акція, лат. *actio*) (1, 88).

Широко виявлено у Словнику лексичні та фраземні словосполучення, які подаються у словникових статтях за семемою опорного слова. У статті зі словом *гроши* вміщено такі сполучення: *готовые гроши* і *гроши готовые* = готівка, готіві гроші; *заставные гроши* = позика; *чыновные гроши* = чинш (7, 97); пор. також: *голодный на пенези* = безгрішний (треба безгрошевий) (7, 4), *от встыда палати* (5, 59), *горы перевертати* (7, 21) та інші. Деякі словосполучення є багатозначни-

ми, що дуже сумлінно виявлено у Словнику: *внимати собі* = а) задумуватися і б) пам'ятати (4, 128). Подані синонімі стійкі словосполучення: *домо́ва война* — те саме, що *вну́трна война* (4, 192), *видавати за́мужь* і *видавати в ста́нь малже́нський* (5, 141). У словниковій статті *в'ї́сь* зафіксовано 38, у статті *в'ї́ра* — 20 словосполучень. Не всі такі словосполучення стали надбанням сучасної фраземіки: *видавати в ста́нь малже́нський* = видавати заміж, *неконча́емье в'ї́ки* = майбутній вік, *оста́тний в'ї́сь* = кінець світу та ін., проте більшість все-таки ввійшли в сучасну мову.

Цитати-ілюстрації, подані в точною паспортизацією, достатньо вказують на семантику слова, інформують про першу та останню (хронологічно) фіксацію слова у пам'ятках.

При реєстрових словах часто подаються стилістичні ремарки, типу *братець* пестл. (3, 54), *в'ї́рка* = (нове рел. вчення) ірон. (6, 151), *падала манна ... як дождь* у порівн. (8, 87), *розумь ... есть возницею* образно (4, 149) та под. Реєстрові слова мають також граматичну характеристику. Указується на частиномовну належність слова, крім іменника, при якому подається граматичний рід або число (при множинних іменниках). Цінними є вказівки на вид, перехідність / неперехідність дієслів, особливо на керування. Читаючи такі словникові статті, зразу видно, яке керування збереглось, а яке змінилося: *вита́тися* (з ким), а сучасне — з ким і до кого (4, 75), *домо́витися* (о що), а сучасне — про що. Часто одне дієслово залежно від значення керує по-різному, і це добре подано у Словнику: *внимати* (о чім і без додатка) 1. Думати, міркувати; 2. (чим і без додатка) сприймати, розуміти; 3. (кому, чому) прислухатися; 4. (кого) уважати (4, 126). Звертається увага і на подвійне керування: *вно́сити* 1. (кого, що); 2. (що кому); 3. (що до кого) (4, 128).

При службових словах розкривається їх синтаксико-смилова функція, як це прийнято в лексикографічній практиці. Указується на відмінкові форми, з якими вживається прийменник, а також на те, що виражає прийменник. Наприклад, *до* (з род.) 1. (виражає просторові відношення) (8, 40), хоч насправді ці відношення передає прийменникова відмінкова форма іменника.

При уважному перегляді Словника можна натрапити на деякі, з нашого погляду, неточності:

1. Трапляється, що в цитатах-ілюстраціях немає графічного варіанта, який винесений в реєстрі. Напр., *в'язе́не* — нема *в'язани́с, в'язан'є, в'язе́ніс, і,* навпаки, в реєстрі нема *в'язан'є* (6, 174); *герези́я* немає в цитаті (6, 204); *гроши́* немає в цитаті (7, 96—97), *грош'є́* немає в цитаті (7, 98—99).
2. Ілюстративний матеріал, якщо це не пов'язано зі значенням, варто подавати в такій послідовності, у якій подано перелічені графічні варіанти в реєстровому слові. Пор. *догляда́не* (8, 87), *дозволя́ти* (8, 87) та ін.
3. Іноді при дієслові опущена вказівка на керування *гребти́*¹ (7, 81), часом подано вказівку на омонім, а цифри при потрібному слові немає *доити́*¹, *доити* (8, 92), а на с. 224 є відсилач *дуйти́* див. *доити*².
4. Слова різних частин мови треба було б подавати як омоніми. У Словнику немає послідовності, наприклад: *ввну́тр'є*¹ присл. і *ввну́тр'є*² прийм. (3, 198), *ведже́*¹ спол. і *ведже́*² частка (3, 199), але *доки* — I. присл. II. спол. (8, 95).
5. Трапляється, що ілюстрація не завжди підтверджує частиномовну належність слова. Наприклад, у реченні *кгда́(ж) ничого́ не было́ што́ бы(м) м'ї́ль до тебе́ писа́ти* (7, 137) перше слово сполучник, а не частка. Не можна слова *выше́й* в реченні „дали есмо́ ей... стави́що пу́стое, што́ выше́й гни́довско́го ста́вка“ (6, 107) розглядати як прийменник, оскільки це прислівник при опущеному присудку.

6. Омонімами, а не багатозначними словами треба вважати іменники *бубонъ* = ударний музичний інструмент і *бубонъ* = вал з ручкою, на який намотується ланцюг у криниці (3, 82).

Укладання і видання Словника української мови XVI — першої половини XVII ст. — великий успіх українських лексикографів, які виконали колосальну роботу при розшуку джерел, що зберігаються в різних вітчизняних та зарубіжних бібліотеках, при формуванні багатотисячної картотеки. Історичний словник вимагає від авторів глибоких знань не тільки з різних галузей лінгвістики, але й з історії, археології. Словник має велике *наукове* значення, бо є важливим джерелом для дослідження з української (і слов'янської) лексикології, семасіології, словотвору, довідником з різноманітних питань історії української мови, а також *практичне* — допомагає читати і розуміти пам'ятки відповідного періоду. Словник свідчить про високий ступінь розвитку тогочасної української лексики, передусім семантичної структури багатьох полісемічних слів. Побажаємо колективу укладачів і його керівникові успіху у продовженні й завершенні цієї архіважливості праці для української культури.

Ірина ОЩИПКО

Райнер Марія Рільке й Україна.— Дрогобич, 2002.— 210 с.

У книжці, виданій кафедрою світової літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка, порушено недостатньо висвітлену в українському літературознавстві тему рецепції творчості визначного письменника-гуманіста європейського формату. Австрієць за народженням, Р. М. Рільке велику частину свого короткого життя провів у творчих мандрях просторами багатьох країн. У відвіданих країнах він знаходив теми для своїх поезій і прози. Для нас особливо гідний уваги той факт, що молодий австрійський письменник під час другої подорожі Україною за велінням серця відвідав могилу нашого національного генія на Чернечій горі біля Канева. Тому благородний задум дрогобицьких дослідників висвітлити творчість визначного майстра слова саме в українському контексті вартий високої оцінки читацького загалу. У здійсненні, як тепер модно говорити, творчого проекту колектив кафедри світової літератури проявив справжній хист. Випуск скомпоновано із давніших публікацій, які побачили світ в Україні і за її межами, та спеціально написаних до нього статей. Крім того, збірник проілюстровано зразками перекладів із Рільке на українську мову. Випуск засвідчив появу в особі Мирона Борецького серйозного перекладача поетичних творів Рільке, хоча його перша перекладацька спроба вірша „Пантера“ побачила світ роком раніше аж у далекому Магадані. Принагідно зазначимо, що загалом вони справляють позитивне враження, проте над деякими перекладами ще доведеться попрацювати для досягнення їх художньої довершеності. Насамперед це стосується відтворення римування першотвору. Однак уже в такому вигляді перекладацької інтерпретації М. Борецького збагачують українську поетичну рількеану.

Обрана структура рецензованого збірника якнайкраще сприяє висвітленню поставленої мети, яка влучно сформульована у його заголовку. Книга складається з трьох розділів. Розділ перший подає детальний аналіз рількезнавчих студій